

PAPER DETAILS

TITLE: Imam Matüridi'nin Te'vîlâtü'l Kur'ân Isimli Özelinde Bazi Kelami Problemlere Bakisi

AUTHORS: Fatma Pinar

PAGES: 22-35

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/417102>

İMAM MATÜRİDİ'NİN TE'VİLÂTÜ'L KUR'ÂN İSİMLİ ÖZELİNDE BAZI KELAMİ PROBLEMLERE BAKIŞI

FATMA PINAR^a

Öz

Dokuzuncu yüzyıl İslam âlimlerinden olan Mâtürîdî'nin Ehli sünnet inancını ortaya koyduğu eserlerinden biri olan Te'vilâtü'l Kur'ân isimli çalışması bir çok ilmi alanda bilgi sunmaktadır. Ebû Mansûr Mâtürîdî, bu eserde kelam ilminin özellikle kelam ekolleri tarafından tartışılan konularına temas etmektedir. Mâtürîdî, kelami konuları işlerken, sadece konuyla alakalı olarak kendi görüşlerini sunmakla kalmamakta, o konu hakkında farklı ekollerin görüşlerine de ayrıntılı olarak temas etmektedir. Kullandığı nakli ve akli delillerle muhalif görüşü çürütmeye çalışmakta ve nihayetinde kendi tespitini isabetli görüş olarak sunmaktadır. Onun büyük günah meselesi, hidâyet ve dalâlet, ahirette Allah'ın görülmesi, kalplerin mühürlenmesi, cennet ve cehennemin ebediliği, aslah fikrinin reddi, imanda istisna gibi kelam ilminin tartışmalı konularında bu metodu takip ettiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Hidâyet, Dalâlet, Ahiret, Te'vil.

SOME VIEWS OF THE IMAM MATURIDI RELATED WITH THEOLOGICAL SUBJECTS AS MANIFESTED IN HIS WORK "TE'VILATU'L QUR'AN"

Abstract

"Te'vilâtü'l Qur'an" which is one of the works of Islamic scholars of the 9th century, Mâturîdî, who shows the belief in the People of Sunnah in this work, gives information in many scientific fields. In this work, Abu Mansur Mâtudii touches on the topics discussed by the kalam (theological) scholars, especially. Mâtulidi does not only present his own views on theological subjects, but relate to the subject in detail, and touches the views of the different schools of theological thoughts on that subject. He endeavours to refute the dissenting opinion with the use of conveyance and mental evidence, and ultimately presents his own findings as accurate views. It seems that he followed this method in his controversial issues related with great sins, mischief and malaise, the appearance of God in the Hereafter, the sealing of the hearts, the eternal heaven and hell, the rejection of the idea of aslah, the exception of iman.

Key Words: Qur'an, Hidâyet, Dalâlet, Hereafter, Te'vil.

^a Yrd. Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
(fatmapnar1453@gmail.com)

Giriş

Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu olan Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî'nin, dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Mâtürît'de dünyaya geldiği ve 862 yılında vefat ettiği bilinmektedir. Soyunun Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye uzandığı da gelen rivayetler arasındadır. O, Hanefî mezhebinin dördüncü hatta üçüncü kuşak âlimlerindendir. Tefsir, kelam, fıkıh ve mezhepler tarihi alanında önemli bir mevkiye sahiptir. Bazı kesimler tarafından onun kaleme aldığı hacimli eserlerinde savunduğu fikirler Ehl-i Sünnet'in temel görüşleri olarak kabul edilmektedir.¹

Mâtürîdî'nin günümüze ulaşan en önemli eseri ise *Te'vilâtü'l Kur'ân* isimli çalışmasıdır. Bu eser tefsire dair erken devir İslam düşüncesi ürünlerinin en mühimlerinden biri olmakla birlikte aynı zamanda *Kitâbu't-Te'vilât*, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, *Te'vilâtü'l-Mâtürîdiyye* isimleriyle de bilinmektedir. Bu eser başta tefsir olmak üzere fıkıh, mezhepler, kelam, usûl-i fıkıh gibi İslami ilimlerin yanı sıra İslam dışı olan din ve mezhepler hakkında da önemli bilgiler vermektedir.² Bu çalışmada Mâtürîdî'nin bu eserindeki kelamî görüşlerini sunmaya çalışacağız. Ancak eserde ele alınan kelami konuların genişliği nedeniyle, konuları sınırlandırmak ve sadece bazı kelami konular üzerinde durmakla yetinmek mecburiyetindeyiz.

1. İmanda İstisna

Kelam literatüründe istisna "*ben inşallah müminim*" manasında kullanılmaktadır. Eşâiriler, bu ifadeyi kullanmanın imana zarar vermeyeceğini iddia ederken, başta Ebû Hanîfe olmak üzere, Mâtürîdî âlimleri ve Mutezile bu ifadenin imanı tehlikeye düşüreceğini, dolayısıyla kullanılmasının doğru olmayacağını ifade etmektedir.³ Mâtürîdîyye ekolünün kurucu olan Mâtürîdî de '*ben inşallah müminim*' demenin imana zarar vereceği görüşünü benimseyenlerin öncülerindendir. O, "*yalnız sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz*"⁴ ayetinde, bu ibarenin kuruluşunun bunu söyleyen kişinin "inşallah" demesine müsaade etmemiş, aksine kendisinden kesin bir ifade kullanmasını istemiştir.⁵

Mâtürîdî aslında böyle bir yerde inşallah demenin iki manaya geldiğini belirtmektedir. Ona göre bu iki manadan birincisi, kullanılacak ifade kişinin kendi halinden haber vermesine yorumlanır. Bu nokta kişinin tevhid inancını dile getirdiği esnada inşallah dememesi gerekmektedir. Çünkü bu durumda, bu ifadeyi kullanan biri şüphe ve tereddüdünü dile getirmiş olmaktadır. Oysaki yüce Allah "*müminler Allah'a ve*

¹ Şükrü Özen, "Mâtürîdî", TDV, İstanbul 2003, XXVIII/146.

² Ebû Mânsûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân*, Ensar Yayınları, İstanbul 2015, s. 15.

³ Nureddin es- Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akaidi*, Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 175.

⁴ Fâtiha, 1/5.

⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân*, Ensar Yayınları, İstanbul 2015, s. 42.

resulüne iman edip de bunda asla şüpheye düşmeyen kimselerdir"⁶ ayetinde müminleri vasıflamakta ve imanda tereddüt olamayacağına vurgu yapmaktadır.

Mâtürîdî'ye göre bu iki manadan diğeri ise iman konusunda tereddüt edilen hususlardan dolayı olabilir. Fakat bunlar iman konularının tamamını oluşturan manzumenin (mezhep) itikadî meselelerinden müteşekkil ise burada da şüphenin olmasına imkân yoktur. Çünkü mezhepler bazı zamanlar için değil sürekli olarak benimsenmektedir. Bu nedenle imanda inşallah demek hiçbir şekilde isabetli değildir.⁷ Burada Mâtürîdî'nin istisna konusundaki görüşlerinin Ebû Hanîfe ve Mutezile'nin görüşleriyle aynı doğrultuda olduğu, buna karşı Eş'arî'lerin görüşleriyle örtüşmediği açıkça görülmektedir.

2. Büyük Günah Meselesi

Büyük günah meselesi kelam ilminin henüz başlangıç döneminde, tartışmalı konulardan biri olmuştur. Mu'tezile imanı, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve uzuvların ameli olarak tanımlamış ve benimsemiş, bunun bir sonucu olarak da ameli imandan bir cüz görmüştür. Onlara göre kalbinde iman bulunmasına rağmen büyük günah işleyip, ardından tövbe etmeden ölen biri ne mümin ne de kâfirdir, bu kimse ikisi arasında fâsıktır.⁸ Hâricîler ise, tıpkı Mutezile gibi imanı kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve uzuvların ameli olarak görmüş, ancak onlar büyük ve küçük ayrımı yapmaksızın günah işleyenlerin tamamının kâfir olduğunu ileri sürmüştür.⁹ Yine kelam ekollerinden bir diğeri olan Mürcie ise, Hâricîlerin aksine, küfür halinde sevabın faydası olmadığı gibi iman halinde de günahın imana zarar vermediğini belirterek, büyük günah işleyenleri mümin olacağına kanaat getirmiştir.¹⁰ Selef âlimlerinin bu konudaki görüşüne baktığımızda ise, onların imanı kalbin tasdiği, dilin ikrarı ve uzuvların ameli olarak nitelendirmesine rağmen, helal saymamak kaydıyla günah işleyenlerin kâfir olmadıklarına, Müslüman ismi ile isimlendirileceğine, âhirette ise haklarında hayır umulacağına hükmettikleri anlaşılmaktadır.¹¹

Eş'arî'ye göre iman kalp ile tasdik, dil ile ikrardır. İmanın dil ile ikrar edilmesinde asıl amaç dünyadaki ahkâmın yürütülmesi ve yerine getirilmesi içindir. Zira iman kalp ile tahkiktir. Bu nedenle büyük günah işleyen biri kafir olmaz ancak fâsık olur. Eş'arî'ye göre imanın tanımındaki tasdik derûnî bir durum olduğundan üzerinde hüküm kurmak mümkün değildir. Bu sebeple İslam dil ile ikrarı dünya ile ilgili işlerin yürütülmesi için şart görür. Dil ile ikrarın ömürde bir kere yapılmış olması bile yeterlidir. Dil ile ikrar olduğu

⁶ Hucurât, 49/15.

⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân*, s. 42.

⁸ Dırâr bin Amr, *Kitabût-Tahris*, s. Litera Yayınları, İstanbul 2014, s. 59.

⁹ Sadeddin Teftazani, *Şerhu'l-Akâid*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010, s. 212.

¹⁰ Abdülkerim Şehristânî, *Milel ve Nihal*, Litera Yayınları, İstanbul 2011, s. 129.

¹¹ İmam Âzam Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, Çınar Yayınları, İstanbul 2012, s. 49.

halde kalbinde inançsızlık ve şüphe varsa mümin muamelesi görür. Bunun nedeni meselenin muhasebesinin Allah'a ait olmasıdır.¹²

Büyük günah meselesi hakkında Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l Kur'ân'da dile getirdiği görüşlerine ise, *"Eğer yapmazsanız-ki asla yapamayacaksınız-yakıtı insanlar ile taşlar olan ateşten sakının. Bu ateş kâfirler için hazırlanmıştır"*¹³ ayetinin tefsirinde rastlamak mümkündür. Mâtürîdî'ye göre ayetteki ateşin kâfirler için hazırlanmış olduğu beyanı, ateşin kâfir olmayanlar için hazırlanmadığının ispatıdır. Ona göre bu durumda Mutezile'nin konuyla alakalı görüşü çürümektedir. Çünkü Mutezile büyük günah işleyen kimseye kâfir dememesine rağmen cehennemde ebedi kalacaklarını iddia etmektedir. Müminlerin ebedi azaba mahkum edilmesinin nedeniyse işlediği kötü fiiller dolayısıyladır. Allah dilediğini dilediği kadar azapta bırakır. Bu konuda hüküm Allah'a ait olup, yaratıkların herhangi bir hüküm verme hakkı yoktur.¹⁴ Mâtürîdî'nin bu konudaki delili ise *"O kendi hüküm verişine kimseyi ortak etmez"*¹⁵ ayetidir.

Mâtürîdî bu konuda ortaya atılan bir iddiayı da ayrıntılarıyla ele almaktadır. Bu iddia şöyledir: "Müşriklerin çocukları cennette olacaktır, oysaki cennet müminler için hazırlanmıştır. Demek ki müminlerden başkasının da cennete girmesi ve ebedi olarak orada bırakılması caizdir. Buna göre cehennem de kâfirler için hazırlanmış olsa bile kâfir olmayanların orada ebedi azaba mahkûm edilmesi caizdir. *"O gün yüzleri kararanlara 'iman ettikten sonra kâfir mi oldunuz?"* ayeti imandan sonraki küfre işaret edilmiştir. Küfür üzere olan biri ile imandan sonra küfre dönen kişi cehennemde ebedi kalma hususunda eşittir. Bu durumda büyük günah işleyen mümin ile hiç iman etmemiş bir kâfir cehennem azabı açısından aynı konumdadır."¹⁶

Ardından Mâtürîdî bu iddianın Mutezile'ye ait olduğunu beyan ederek, iddiaya cevap vermekte ve her kâfirin tabi yaratılışının Rabb'inin birliğine tanıklık ettiğini fakat fitratını terk edip, alışlageleni tercih edince öylesinin durumunun imandan sonra küfre dönme olduğunu belirtmektedir. Ona göre aslında o kişi gerçekten mümin değildir. Dolayısıyla sonradan da küfre dönmüş sayılmaz. Müşrik çocuklarının cennette ebedi olarak kalmaları ise Rab'lerinin onlara bir lütfu olarak görülmelidir. Yüce Allah dilediği kimseleri lütf ve kereminin bir sonucu olarak mükafatlandırabilir, nimetlendirebilir. Bunun için kişinin bazı fiilleri işlemiş olması zorunlu değildir. Yapılmamış bir amelin mukabili olmaksızın sadece Allah'ın kerem ve lütfunun eseri olarak birinin mükafatlandırılması aklen de caizdir.¹⁷ Özetle ifade etmek gerekirse Mâtürîdî büyük günah işleyenlerin mümin olduğunu ve cehennemde ebedi kalmasına yaratıklarından birinin

¹² Ebu Hasan Eş'ari, *el-Luma fi Reddi ala ehl-i Zeyği ve'l-Bida*, Beyrut 1950, s. 30.

¹³ Bakara, 2/24.

¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân*, s. 90-91.

¹⁵ Kehf, 18/26.

¹⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân*, s. 91.

¹⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân*, s. 91.

hükmedemeyeceğini vurgulamakta ve bu konudaki görüşleriyle Mutezile ve haricilerin görüşlerinden ayrılırken, Ehli sünnet âlimleri ile aynı doğrultuda görüş beyan etmektedir.

3. Hidayet ve Dalâlet

Hidayet doğru yolu göstermek,¹⁸ dalâlet de itikadî konularda gerçeğe aykırı inançları benimsemektir.¹⁹ Hidayet ve dalâlet konusunda kelam ekolleri birbirlerinden farklı görüşler ileri sürmüştür. Örneğin Mu'tezile'ye göre, hidayet Allah'ın yaratması ile olmayıp, Allah'ın doğru yolu beyanıyladır. Dalâlet ise, Allah'ın doğru yoldan sapanları "dalâlet" ismiyle nitelendirmesidir.²⁰ Selef âlimlerine gelince onlar Allah'ın, akıl yürütme gücünün yanı sıra gönderdiği peygamberler aracılığıyla doğru yolu gösterip açıklamasını genel anlamda bir hidayet kabul etmekle birlikte, asıl hidayeti Allah'ın onu kulun kalbinde yaratması olarak görmüştür. Eş'arilere göre ise, hidayet Allah'ın doğru yolu insanların kalbinde yaratmasıdır. Mâtürîdîler de, insan fiilleri konusundaki yaklaşımları gereği, hidayet ve dalâleti yaratma yönü ile Allah'a, yapma ve kazanma yönü ile insana has kılmıştır.²¹

Mâtürîdî'nin bu konudaki görüşlerine geldiğimizde, "*Bize doğru yolu göster*"²² ayetinin tefsirinde bu konuya temas ettiğini görmekteyiz. O, hidâyetin üç manada kullanıldığına işaret etmekte ve ardından bu manaların kullanımına tek tek yer vermektedir. O, hidâyetin kullanımlarından birinin açıklama(beyan) olduğunu söyleyerek, ancak dini konularda açıklamanın Allah tarafından yapıldığını, bu nedenle Kitap ve Sünnet'te açıklama fonksiyonunu yerine getiren çeşitli ifadeler karşısında, hiç kimsenin ayette geçen *ihdinâ* kelimesiyle açıklama manasını kast edemez. Mutezile'nin görüşleri de bu yöndedir.²³ Mâtürîdî burada hidâyetin beyan manasında kullanımının yanlış olduğunu çürütmeye çalışmakta, dolayısıyla Mutezile'nin bu noktadaki yanlış görüşünü ortaya koymaktadır.

Mâtürîdî'ye göre hidayet kelimesinin ikinci anlamı ise Allah'ın kulunu doğru yola iletmesi ve yanlışla sapmaktan muhafaza etmesidir. Hidâyetin üçüncü anlamıysa Allah'ın hidâyeti bizim için yaratmasını istemektir. Çünkü hidâyet fiili olması açısından Allah'a nispet edilmiştir. Allah'ın fiiline taalluk eden her şey yaratılmıştır. Yani bu ayette kul

¹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Hidayet", *DİA*, İstanbul 1998, XVII/473.

¹⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Dalâlet", *DİA*, İstanbul 1993, X/427.

²⁰ bkz.: Ebu Hüseyin el-Hayyat, *Kitabü'l-İntisar*, Matbaatü'l-Katolikiyye, Beyrut 1957, s. 90.

²¹ bkz.: Eş'ari, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, Medine h. 1410, s. 266; Eş'ari, *Makalatü'l-İslâmiyyin ve ihtilafü'l-musallin*, Mektebetü'n-Nehda, Kahire 1979, s. 324; Bağdadi, *el-Fark beyne'l-frak*, Dârü'l-Marife, Beyrut 1987, s. 340; Teftazani, *Şerhü'l-akaid*, s. 45; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, Mektebetü'l İrşad, Beyrut 2010, s. 287; Seyfeddin Amidi, *Ebkarü'l-efkar fi usuli'd-din*, Dârü'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut h. 1424, s. 622.

²² Fâtiha, 1/6.

²³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân*, s. 45.

Allah’a, Allah’ın onda hidayetini yaratması için dua etmektedir. Bu da hidâyeti kulun kabul etmesinden ibarettir.²⁴

Ardından Mâtürîdî, Allah’ın zaten mümin olması dolayısıyla hidâyete erdirdiği kimsenin, hidâyeti talep etmesinin iki yorumu olduğunu vurgulamakta ve bu yorumları izaha çalışmaktadır. Ona göre bu yorumlardan birincisi Allah’ın lütfettiği hidâyetten ayrılmamayı talep etmektir. İmanın artmasının manası da bu çizgi üzerinde seyreder. Yani sürekli iman üzere olmak. Mâtürîdî bunu aynı şeye bakan iki adama benzetir. Bu adamlardan birinin bakışlarını başka bir yöne çevirmesi halinde, diğerinin bakışlarının artış kaydettiğini söylemek mümkündür.²⁵ Konunun devamında ise o, bu konudaki ikinci yoruma temas etmektedir.

Bu yoruma göre insanın sürekli olarak hidâyet karşıtı davranışlarda bulunması endişe verici bir durumdur. Fâtiha sûresindeki bu talep uyarınca Allah kişiyi daima hidâyete iletir. Bu yeniden hidâyeti benimsemek anlamına gelmektedir. Çünkü inanan bir mümin sürekli olarak bir iman hamlesi yapmak suretiyle zıddı olan davranışı geri çevirmektedir. *“Ey iman edenler! Allah’a olan imanınızı yeni hamlelerle tazeleyin”*²⁶ ayeti bu duruma işaret etmektedir. Bu ikinci yorumda ona göre ziyade manasına alınabilir.

Yine Mâtürîdî *“...Allah böyle bir misal ile nicelerini şaşırtır, nicelerini de doğru yola ulaştırır”*²⁷ ayetinde hidâyet ve dalâlet konusundaki görüşlerini ortaya koymaktadır. O, bu ayetin Mutezile’nin hidayet ve dalâlet konusundaki görüşlerini çürüttüğünü de belirtmektedir. Çünkü Mâtürîdî’ye göre bu ayetten çıkan mana, Allah’ın dalâleti tercih edeceğini bildiği kişiyi dalâlete sevk ettiği, hidâyetini bildiği kişiyi de hidâyete ulaştırdığı yönündedir. Yani Allah herkesin özgür iradesi ile seçip, tercih ettiği şeyi dilemektedir.²⁸ Bu görüşlerinin ardından Mâtürîdî yine Mutezile’nin görüşlerine dönmekte ve Mutezile mensuplarının bu misal ile Allah’ın herkesi hidâyete ulaştırmak istediğini fakat bir kısmın bunu kabul etmediği şeklinde bu ayeti yorumladığı söyleyerek, bu düşüncenin yanlışlığını ifade etmektedir.²⁹

Mutezile’nin Allah’ın herkesi hidayete ulaştırmak istediği, hiç kimseyi dalalette bırakmaya rıza göstermeyeceği yönündeki görüşlerinin temelinde Allah’ın şerrin yaratıcısı olmadığı yönündeki iddiaları yatmaktadır. Mâtürîdî ise Mutezile’nin bu konudaki iddiasını yersiz bulmakta ve Allah’ın hem hayrın hem de şerrin yaratıcısı olmakla birlikte ilke olarak O’nun tarafından yaratılan bir fiilin şer ve habis olarak nitelendirilemeyeceğini beyan etmektedir. Bu saygının gereğidir. Yaratılmaya konu teşkil eden bir şeyi yaratmak o şeyin aynı değildir. Yani halk mahlukun, tekvin mükevvenin aynı değildir. Şer olanı yaratmak

²⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân*, s. 46.

²⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân*, s. 46.

²⁶ Nisâ, 4/136.

²⁷ Bakara, 2/26.

²⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân*, s. 95.

²⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân*, s. 95.

şerir olmayı gerektirmez. Allah'a şerir olma vasfı nispet edilemez. Duyulur âlemde kötüyü yapanın kötü olduğu gerçeği, ilâhî âlemlerle kıyas edilemez. Allah'ın fiili hayır veya şer olarak nitelendirilemez. Bu sadece kullara ait bir ayırımdır. Allah tarafından bazı fiillerin kötü olarak yaratılması insanların kendi davranışları ve hareketleri yüzündendir.³⁰

4. Ahirette Allah'ın Görülmesi

Kelam ilminde en tartışmalı konulardan biri de Allah'ın cennette görülüp görülemeyeceği konusu olmuştur. Selef ve halef âlimleri; Şia'nın İmamiyye fırkasının, Mu'tezile'nin ve İslâm filozoflarının konu ile ilgili menfi görüşlerinin aksine, ru'yetin hak olduğunu ancak keyfiyetinin bilinemeyeceğini söylemiştir.³¹ Mu'tezile ise, Allah'ı ahrette çıplak gözle görmenin imkânsızlığını iddia etmiş, görme olayının vicdan ve hissiyatla olacağını belirtmiştir. Mutezile'nin bu menfi görüşünün gerekçesi ise Allah'ı her türlü yaratılmışlık niteliğinden arındırmayı temel prensip edinmeleridir.³² Eş'ari ve Mâtürîdî kelimcileri ise, var olan her şey görülebildiğine göre Allah'ın da var olduğu ve dolayısıyla cennette görüleceği kanaatindedir.³³

Mâtürîdî Mutezile'nin delili olan Bakara sûresi 55. ayeti üzerinde durmakta ve *"Yine siz hatırlamalısınız ki, 'ey Musa biz Allah'ı açıkça görmedikçe sana inanmayacağız' demiştiniz de henüz bakıp dururken yıldırım çarpmıştı sizi"* ayetinin Allah'ın ahrette görüleceğini kabul etmeyenlerin delili olduğunu belirtmektedir. O, bu ayette Hz. Musa'nın ümmetine, Allah'ı görme taleplerinden dolayı, yıldırım çarptığına işaret edildiğini, Allah'ın görüleceği fikrine karşı olanların Allah'ın görülmesinin mümkün olması halinde, O'nu görme talebinde bulunanlara yıldırımın çarpmaması ve azaba uğramaması gerektiğini iddia ettiklerini söylemektedir.³⁴ Ardından da Mâtürîdî bu konuda kendi görüşlerini ortaya koymaktadır.

Mâtürîdî, sözü edilen ayette ru'yetullahı çürütecek hiçbir olumsuzluğun olmadığını bilakis Allah'ın görülebileceğine dair deliller olduğunu belirtmektedir. Çünkü Hz. Musa ru'yet isteği karşısında kavmini azarlamamış, Allah'tan kavmi adına böyle bir

³⁰ Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, Mektebetü'l İrşad, Beyrut 2010, s. 369; Emine Ögük, *Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer Hikmet İlişkisi*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 74.

³¹ M. Saim Yeprem, *Mâtürîdî'nin Akide Risalesi ve Şerhi*, İstanbul 1989, s. 20; Ayrıntılı bilgi için bkz.: Eş'ari, *el-İbâne an usûli'd-diyane*, s. 266; Eş'ari, *Makalatü'l-İslâmiyyin ve ihtilafü'l-musallin*, s. 232.

³² Amr, *Kitabû't-Tahris*, s. 135; Kadı Abdülcebbar, *Şerhü'l usuli'l-hamse*, Mektebetü'l Vehbe, Kahire ts., s. 232; Kadı Abdülcebbar, *el Muhtasar fi usuli'd-din*, İz Yayınları, İstanbul 2007, s. 61; Ahmed İbn Rüsd, *el-Keşfan Minhaci'l-Edille*, İstanbul 1985, s. 273-274; İbn Rüsd, *Faslu'l-Makal*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 199.

³³ bkz.: Ömer Neseî, *Metni hakaiki Akaidi'l-İmâm en-Neseî*, Sahafiye-i Osmaniyye, İstanbul h. 1293, s. 163; Ali Zahid Kevseri, *el-Akide ve ilmü'l-kelam*, Dârü'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut 2004, s. 189; Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s. 336; Teftazani, *Şerhü'l-akaid*, s. 34; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, s. 77-78; Ebü'l-Muin Neseî, *Bahrü'l-kelam fi akaid-i ehli'l-İslâm*, Matbaatu Maşriki'l İrfan, Konya h. 1327, s. 15; Amidi, *Ebkarü'l-efkar fi usuli'd-din*, s. 383; Ebû Hamid Gazzali, *İhyau ulûmi'd-din*, Dârüs Selam, Kahire 2003, s. 125.

³⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân*, s. 159.

istekte bulunmuş ve Allah bu isteği yasaklamamış, “*dağ yerinde durursa beni görürsün*”³⁵ demiştir. Mâtürîdî’ye göre bu bir vaad uslubudur. Eğer talep edilen şey imkânsız olsaydı, bu şekilde bir üslup kullanılmazdı. Çünkü küfür durumunda bulunan böyle bir isteğin yasaklanmaması mümkün değildir. Allah’ı görmeleri talebinden sonra İsrailoğullarına yıldırım çarpmasının nedeni, gerçeği öğrenmek için değil, güçlük çıkarmak gayesi ile bu talepte bulunmuş olmalarıdır. Onların güçlük çıkarmak peşinde olduklarının delili ise daha önce yeteri kadar mucize gelmiş olmasıdır.³⁶ Görüldüğü gibi Mâtürîdî, Allah’ın cennette görüleceğini açık bir şekilde ifade etmekte ve Allah’ın görülemeyeceği yönündeki delilleri de çürütmeye çalışmaktadır. Yani o, bu konuda selef ve halef âlimleri ile aynı doğrultuda görüş beyan ederken, Mutezile’ye muhalif kalmaktadır.

5. Kalplerin Mühürlenmesi

İnsanın, kendisine iman etmesi için verilen yetenekleri kullanmamak sureti ile kalbini bütün hayır ve gerçekler için kapalı ve her türlü kötülük için de hazır duruma getirmesi, onun kalbinin mühürlendiği anlamına gelmektedir.³⁷ “*Allah böylelerinin kalplerine ve kulaklarına mühür basmıştır. Gözlerinin üzerinde de perde vardır. Onları dehşet verici bir azap beklemektedir.*”³⁸ Bu ayette kalplerin mühürlenmesi olayına dikkat çekilmektedir. Mâtürîdî bu ayette iki yorum şekli olduğunu söylemekte, bu yorumlardan birinin Hasan Basri tarafından yapıldığına değinerek, ardından Hasan Basri’nin açıklamalarını sunmaktadır. Basri’ye göre bir insan azgınlık ve isyanda ulaşacağı bir sınır vardır, bu insan bu sınıra ulaştığında, Allah da iman etmeyeceğini bildiğinde kalbini mühürler ve artık iman o kişi için imkânsız hale gelir.³⁹

Ardından Mâtürîdî Hasan Basri’nin bu düşüncesini Mutezile açısından iki açıdan yanlış olduğuna değinmektedir. Mutezile’ye göre bu fikrin yanlışlığından ilki, kâfirin kalbi mühürlenmiş olsa da kâfir imanla mükellef olduğudur. Diğeri Allah ömrünün sonunda iman edecek ya da hiç iman etmeyecek herkesi bilmektedir, sözü edilen şahıslar nihai noktaya ulaşsın ya da ulaşmasın fark etmez. Hasan Basri’nin düşüncesinde kul azgınlıkta son noktaya gelmedikçe, ilahi ilim bu hususa taalluk etmez. Mâtürîdî, Mutezile’nin “hateme” ve “taba’a” (mühürledi) kelimelerinin kalbe iman etmeyeceğine dair bir işaret koyması anlamında, tıpkı kitaplara konulan işaret ve yazılar gibi yorumladığını söylemektedir. Mutezile’nin bu görüşünün ardından kendi görüşünü sunmakta ve “*bize göre ise burada sözü edilen fiil inkârcının kalbinde küfür zulmetinin yaratılmasından ibarettir*”⁴⁰ demek suretiyle bu konuda son noktayı koymaktadır.

³⁵ A’râf, 7/143.

³⁶ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân*, s. 160.

³⁷ Yener Öztürk, *Kur’an’da Kalp ve Mühürlenmesi*, Işık Yayınları, İstanbul 2003, s. 111.

³⁸ Bakara, 2/7.

³⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân*, s. 61.

⁴⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân*, s. 61.

Mâtürîdî'ye göre bu meseledeki hareket noktası, inkarcıların bütün psikolojik yetenekleriyle düşünme ve akıl yürütme yeteneklerini terk ettiklerinden Allah'ın onların kalplerini mühürlemiş ve bunun neticesinde istidlal onların duygu ve düşüncelerinde gerçekleşmemiş olmasıdır. Bahsi geçen bu şahıslar hakka, doğruya çağırان sesi de dinlemedikleri için Allah onların kulaklarına da ağır işitme özelliğı vermiştir. Yine bu şahıslar Allah'a ulaştıran insan ve evrenin yaratılışına dair deliller üzerinde de tefekkür etmemiş ve böylece yaratıkların fani olduğı sonucuna da varamamışlardır. İnkârcılar eğer bu konuda müspet davransalardı Allah'ın hiçbir zaman nihayet bulmayacak bir baki olduğunu kavrayacaklardı. İşte bu nedenle de Allah, bu gibi kimselerin gözüne perde indirmiştir.⁴¹

6. Cennet ve Cehennemin Ebediliğı

Cennet ve cehennemin ebediliğı konusu kelam ilminin tartışmalı konularından biri olmuştur. Nitekim Cehmiyye, cennet ve cehennemdekilerin hareketlerinin sona ereceğini, cennettekilerin bütün lezzetleri tattıktan sonra, cehennemliklerin ise bütün elem ve sıkıntıları gördükten sonra, cennet ve cehennemin son bulup yok olacağını, çünkü sonsuz bir hareketin düşünölemeyeceğini iddia etmiştir.⁴² Selef ve Ehli Sünnet âlimleri de Cehmiyye'nin bu görüşünün aksine cennetin ebedi olduğunu iddia etmiştir.⁴³

Mutezile de cennet ve cehennemin ebedi olduğunu görüşünü benimsemiştir. Zira Mutezile'nin bu yöndeki görüşlerinin temelinde onların va'd ve va'id prensipleri yatmaktadır. Mutezile itaat eden kişinin Allah tarafından ödüllendirilmesinin, isyankârın da cezalandırılmasının ilahi adaletin bir gereğı olduğunu belirtmiştir. Yine Allah cennette nimetin, cehennemde ise azabın ebedi olduğunu beyan etmiştir. Allah da va'd ve va'idinden dönmeyeceğine göre cennet ve cehennem ebedidir ve son bulmayacaktır. Mutezile büyük günah işleyen kimsenin kâfir olmadığına hükmetmesine rağmen, cehennemde ebedi kalacağını beyan etmiştir. Cehennemde ebedi azabın olabilmesi için de cehennemin ebedi olması gerekir.⁴⁴

Mâtürîdî ise *"inkâr yolunu tutup ayetlerimizi yalanlayanlara gelince, onlar cehennemlik olup orada ebedi kalacaklardır"*⁴⁵ ayetinin cennet ve cehennemin ve içindekilerin fani olup, nihayet bulacağını söyleyen Cehmiyye'nin görüşünü çürüttüğünü ileri sürmektedir. Ona göre cennet içindekiler ile birlikte son bulacak olsaydı, orada üzüntünün ve korkunun bulunması gerekirdi. Çünkü normalde bir nimetin yok olacağından endişe eden kimse tedirginlik ve korku içinde mutsuz yaşar. Hâlbuki dünya

⁴¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân*, s. 62.

⁴² Şehristânî, *Milel ve Nihal*, Litera Yayınları, İstanbul 2011, s. 86.

⁴³ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber*, s. 42.

⁴⁴ Mâtürîdî, *Kitabüt Tevhid*, s. 427-429.

⁴⁵ Bakara, 2/39.

hayatı da nimetlerinin geçici olması nedeniyle korku ve üzüntüyle nitelendirilmiştir. Oysaki yüce Allah cennette korku olmayacağını ayette açıkça beyan etmiştir.

“...Hidâyeteye uyan kimseler için ne bir korku vardır, ne de üzülmeleri söz konusudur”⁴⁶ ayeti Mâtürîdî’ye göre cennetin ve nimetlerinin ebedi olduğuna ve hiçbir zaman da yok olmalarının imkân dâhilinde olmadığına işaret etmektedir. O, Allah’ın kâfirlerin de cehennemde sonsuza dek kalacağını, elem ve ızdırap çekmeye devam edeceklerini ayette açıkça haber verdiğini vurgulayarak, kâfirlerin cehennemden kurtulma ümidi olması halinde, cehennem azabını küçümseyip, bu azabı hafif ve basit göreceklerini dile getirmektedir.⁴⁷ Onun bu ifadelerinden de açıkça anlaşılmaktadır ki, Mâtürîdî cennet ve cehennemin ebedi olduğunu beyan etmekte ve cennet ve cehennemin ebedi olmadığını savunmakta, bunların hareketlerinin bir yerde son bulacağını iddia eden Cehmiyye’den ayrılmakta, bununla birlikte Selef ve halef âlimleri ile aynı doğrultuda görüş beyan etmektedir.

7. Aslah Fikrinin Reddi

Mâtürîdî, aslahın yani kul için en uygun olanı kula vermenin Allah’a vacip olduğu görüşüne katılmamaktadır. O, bu konuda Mutezilenin aslah görüşüne yer vermekte ve bu fırkanın aslah görüşünün temelinde herkese dini açıdan en uygun olanı (aslah) vermenin Allah’a vacip olması fikrinin yattığını ifade etmektedir. Ancak Mâtürîdî, “Allah rahmetini dilediği kimseye özgü kılar. Allah büyük lütuf sahibidir”⁴⁸ ayetinin Mutezile’nin aslah görüşünü çürüttüğünü de vurgulamaktadır. Ona göre kul için en uygun olanı yapmanın Allah’a vacip olduğu düşüncesi söz konusu bile olamaz, çünkü böyle bir şey söz konusu olsaydı, rahmetini bazı kullarına özgü kılmasının herhangi bir anlamı kalmazdı.⁴⁹

Mâtürîdî açısından aslah fikrinin yanlışlığını ortaya koyan ikinci bir husus ise Allah lütuf sahibi olarak bilinmesi ve O’nun lütuf sahibi olması üzerine borç olanı kullarına vermesi değil, üzerine borç olmayanı vermesini gerekli kılmaktadır. Zira vermek mecburiyetinde olduğu bir şeyi veren ya da aldığı borcu ödeyen kimse lütufkarlıkla nitelendirilemez. Dolayısıyla Mâtürîdî’ye göre bu ayet Allah’ın büyük lütuf sahibi oluşuna, mecbur olmadığı bir lütufkârlıkla hak kazandığına işaret etmektedir. Şayet Allah’ın zatına kul için en uygun olanı yapmak vâcip olsaydı, ayette “lütuf sahibi” değil, “adalet sahibi” olarak buyururdu.⁵⁰

Yine Mâtürîdî, “Ama ardından lütfumuzu bilip şükredesiniz diye sizi affettik” ayetinin de Mutezile’nin aslah telakkisini çürüttüğünü ifade etmektedir. Ardından o, Mutezilenin bu iddiası üzerinde yoğunlaşmaktadır. Mâtürîdî, Mutezile’nin iddiasına göre

⁴⁶ Bakara, 2/38.

⁴⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân*, s. 136.

⁴⁸ Bakara, 2/105.

⁴⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân*, s. 225.

⁵⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân*, s. 225.

Allah'ın bir adamın ne kadar uzun olursa olsun ömrünün sonunda iman edeceğini ya da dünya hayatı süresince neslinden bir müminin geleceğini bilmişse, bu kişiyi zamansız öldürmesinin ya da neslini tüketmesinin mümkün olmadığı sonucuna götürdüğünü söylemektedir. Onların yine bu iddiaları gereğince İsrailoğullarının nesillerini devam ettirmek Allah'a vacip olduğuna göre, İsrailoğulları'na lütufta bulunduğunu hatırlatılmasının ve bu durum karşısında şükretmelerini talep etmesinin hiçbir manası kalmamaktadır. Çünkü Allah zaten üzerine düşen görevi yerine getirmiştir. Ne var ki yüce Allah İsrailoğulları'nı helak etmeyip, nesillerinin devam etmesine imkân verdiği için onlara karşı lütfkar olduğunu hatırlatmaktadır.⁵¹ İşte tüm bu görüşleriyle Mâtürîdî'nin Mutezile'nin aslah görüşünü benimsemediği, bununla birlikte aslah görüşünü benimsemeyen Eş'ari ekolüyle de aynı görüşte olduğu netlik kazanmaktadır.

8. Mâtürîdî'de Tefsir ile Te'vil Ayırımı

Mâtürîdî bu eserinde tefsir ve te'vilin aynı şeyler olmadığını belirterek, ikisi arasındaki farklılığa dikkat çekmektedir. O, tefsirin ashaba, te'vilin ise âlimlere ait bir iş olduğunu söylemektedir. Sahabe çeşitli meclislerde bulunmuş, birçok hadiseye birebir şahit olmuş ve dolayısıyla Kur'an'ın hangi olay ve mevzu hakkında nazil olduğunu bilmiştir. Bu nedenle onların ayetleri tefsir edişi büyük önem arz etmektedir. Çünkü sahabe olup biteni görmüş ve olaylarda hazır bulunmuştur. Burada ilahi beyanın neyi kastettiğini bilmek bir şeyi bizzat görmeye benzer. Bu durum ise işin iç yüzünü bilen kimseden başkası için geçerli olamaz. Nitekim bu manaya bağlı olarak, *"Kur'an'ı şahsi görüşü ile tefsir etmeye kalkan cehennemdeki yerini şimdiden hazırlasın"*⁵² buyrulmaktadır. Bunun nedeni bu durumdaki bir kimsenin yatığı tefsire Allah'ı şahit tutmasıdır.⁵³ Mâtürîdî tefsiri bu şekilde özetledikten sonra te'vil hakkındaki görüşlerine yer vermektedir.

Mâtürîdî'ye göre te'vilin manası, bir hususun varacağı nihayi noktayı açıklamaktan ibarettir. Te'vil "âle-yeûlu" kökünden alınmıştır ve bu kelime "rücû eder, şu sonuca varır" anlamına gelmektedir. Ona göre te'vilin anlamı "eğer bu Allah'tan başkasına ait bir söz olsaydı şu şu anlamlara gelirdi" manasındadır. Yani burada sözün muhtemel manalara yönlendirilmesi söz konusudur. Bu te'vil yönteminde tefsirde olduğu kadar büyük bir sakındırma gündeme gelmez. Bunun nedeni te'vilde Allah adına açıklama yapmak gibi bir durumun söz konusu olmamasıdır. Çünkü burada te'vili yapan kişi murâd-ı ilâhiden haber vermemektedir. Yani bu kişi "Allah bu beyanı ile şunları kastetti" dememektedir. Bu kişinin ifadesi şöyledir: "Bu ilahi beyan şu şu manalara yönelik ihtimaller taşımaktadır,

⁵¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân*, s. 153

⁵² Tirmizi, *Tefsir*, 1.

⁵³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân*, s. 27.

benim bu söylediklerim insanların dile getirebileceği hususlardandır, Kur'anî beyanın içerdiği hikmeti bilen sadece Allah'tır."⁵⁴

Ardından Mâtürîdî te'vili bir örnek üzerinden açıklamaya devam etmektedir. Mâtürîdî müfessirlerin Allah'ın "elhamdülillah" kelamı hakkında farklı görüşler ileri sürdüğünü, bir kısmının "Allah kendini övmüştür" dediğini, bir kısmının ise "Övülmesini emretmiştir" şeklinde görüş beyan ettiklerini söylemektedir. Mâtürîdî, "Allah şu manayı değil, bu manayı kast etmiştir" diyen kimsenin sözü edilen cümleyi tefsir ettiğini, "Buradaki hamd Allah'a sena ve övgü manasına ihtimal taşıdığı gibi, O'na şükretmeye yönelik bir emir konumunda da olabilir; Allah neyi murat ettiğini ancak kendisi bilir" diyen kimsenin sözünün ise Te'vil olduğunu beyan etmektedir. Netice olarak Mâtürîdî'ye göre tefsir tek yönlüken, te'vil ise birden fazla manaya ihtimal taşımaktadır.⁵⁵

Sonuç ve Değerlendirme

Dokuzuncu yüzyıl İslam âlimlerinden biri olan Mâtürîdî vefatının ardından Ehli Sünnet inancını ortaya koyduğu birçok kıymetli eser bırakmıştır. Bu eserlerden biri olan Te'vilâtü'l-Kur'ân isimli tefsirinde kelam ilminin tartışmalı konularına da temas etmekte, bu konularda kendi görüşünü sunmak ve muhalif görüşleri çürütmek için nakli delillerin yanı sıra akli deliller de sunmaktadır.

O, büyük günah meselesinde öncelikle kendi görüşünü dile getirmekte yani büyük günah sahiplerinin mümin olduğunu ve cehennemde ebedi kalacağı görüşünün yanlış olduğunu beyan etmekte ve ardından Mutezile'nin konuyla alakalı menfi görüşünü ortaya koyarak, akli ve nakli delillerle bu görüşü çürütmeye çalışmaktadır. Hidâyet ve dalâlet konusunda ise bu kelimelerin anlamları üzerinde durmakta, ardından Allah'ın hidâyeti tercih edeceğini bildiği kişiyi hidâyete ulaştırdığını, dalâleti tercih edeceğini bildiği kişiyi de dalâlet üzere bıraktığını vurgulamaktadır. Yani o, Allah'ın herkesin özgür iradesi ile tercih ettiği şeyi dilediğini söyleyerek, Mutezile'nin hidâyeti Allah'ın doğru yolu beyanı, dalâletin ise doğru yoldan sapanları dalâlet ismi ile nitelendirmesi olarak telakki etmelerinin yanlışlığını vurgulamaktadır.

Yine onun ru'yetullah meselesinde de Mutezile'nin görüşlerini gerek Kur'ân ayetleri, gerekse akli delillere çürütmeye çalıştığı görülmektedir. O, Mutezile'nin Allah'ın görülemeyeceğine dair delil getirdikleri ayetleri Mutezile'nin yanlış yorumladıklarını belirtmekte, ardından bu ayetlerin doğru yorumunu ortaya koymaya çalışmaktadır.

Kalplerin mühürlenmesi meselesinde ise o, önce Hasan Basri'nin görüşlerine yer vermekte, ardından Mutezile'nin Hasan Basri'nin görüşlerini yanlış buldukları noktalara temas etmek suretiyle Mutezile'nin görüşlerini sunmaktadır. O, Mutezile'nin kalplerin mühürlenmesi olayını Allah'ın kalplere iman etmeyeceğine dair işaret koyması şeklindeki

⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân*, s. 28.

⁵⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân*, s. 28.

anlayışının yanlış olduğunu, bu konuda isabetli olan görüşün ise inkârcının kalbinde küfür zulmetinin yaratılması şekline olduğunu vurgulamaktadır.

Mâtürîdî cennet ve cehennem ebediliği tartışmasında da, cennet ve cehennem ebedi olduğunu, bu konudaki Kur'an ayetlerinden yola çıkarak ifade etmekte ve konunun devamında bu tezini ispatlamak ve cennet ve cehennem fani olduğunu iddia eden Cehmiyye'nin görüşlerini çürütmek amacıyla akli delillere başvurmuştur. Aynı yöntemi aslah fikrinin reddinde de kullanmakta, Mutezile'nin kul için en uygun olanı vermenin Allah'a vacip olduğu iddiasının yanlışlığına deliller getirmektedir. Aynı yöntemle imanda istisna konusunda da, ben inşallah müminim demenin imanda şüpheye işaret ettiği için doğru olmayacağını belirtmekte ve bu konuda Ebû Hanife ve Mutezile ile aynı doğrultuda, bununla birlikte Eş'ari kelim ekolü ile muhalif görüş beyan etmektedir.

Kaynakça

- Bağdadi, Abdülkahir, *el-Fark beyne'l-fırak*, Dârü'l-Marife, Beyrut 1987.
- Dırâr, İbni Amr, *Kitabû't-Tahris*, Litera Yayınları, İstanbul 2014.
- Ebû Hanife, İmam Âzam, *el-Fıkhü'l-ekber*, Çınar Yayınları, İstanbul 2012.
- Eş'ari, Ebû Hasan, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, Medine h. 1410.
- Eş'ari, Ebû Hasan, *Makalatü'l-İslâmiyyin ve ihtilafü'l-musallin*, Mektebetü'n-Nehda, Kahire 1979.
- Gazzali, Ebû Hamid, *İhyau ulûmi'd-din*, Dârüs Selam, Kahire 2003.
- Hayyat, Ebu Hüseyin, *Kitabü'l-İntisar*, Matbaatü'l-Katolikiyye, Beyrut 1957.
- İbn Rüşd, Ahmed bin Muhammed, *el-Keşfan Minhaci'l-Edille*, İstanbul 1985.
- İbn Rüşd, Ahmed bin Muhammed, *Faslu'l-Makal*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.
- Kadı Abdülcebbar, *el Muhtasar fi usuli'd-din*, İz Yayınları, İstanbul 2007.
- Kadı Abdülcebbar, *Şerhü'l usuli'l-hamse*, Mektebetü'l Vehbe, Kahire ts.
- Kevseri, Ali Zahid, *el-Akide ve ilmü'l-kelam*, Dârü'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut 2004.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhid*, Mektebetü'l İrşad, Beyrut 2010.
- Mâtürîdî, Ebû Mânsûr, *Te'vîlâtü'l Kur'ân*, Ensar Yayınları, İstanbul 2015.
- Nesefî, Ebû'l-Muin, *Bahrü'l-kelam fi akaid-i ehli'l-İslâm*, Matbaatu Maşriki'l İrfan, Konya h. 1327.
- Nesefî, Ömer, *Metni hakaiki Akaidi'l-İmâm en-Nesefi*, Sahafiye-i Osmaniyye, İstanbul h. 1293.
- Öğük, Emine, *Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer Hikmet İlişkisi*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 74.
- Özen, Şükrü, "Mâtürîdî", *TDV*, İstanbul 2003, XXVIII/146-151.
- Öztürk, Yener, *Kur'an'da Kalp ve Mühürlenmesi*, Işık Yayınları, İstanbul 2003.
- Sâbûnî, Nureddin, *Mâtürîdîyye Akaidi*, Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.

- Seyfeddin, Amidi, *Ebkarü'l-efkar fî usulî'd-din*, Dârü'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut h. 1424.
- Şehristânî, Ebü'l Feth Abdülkerim, *Milel ve Nihal*, Litera Yayınları, İstanbul 2011.
- Şehristânî, Ebü'l Feth Abdülkerim, *Milel ve Nihal*, Litera Yayınları, İstanbul 2011.
- Teftazani, Sadeddin, *Şerhu'l-Akâid*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.
- Yeprem, M. Saim, *Mâturîdî'nin Akide Risalesi ve Şerhi*, İstanbul 1989.
- Yusuf Şevki Yavuz, "Dalâlet", *DİA*, İstanbul 1993, X/427-428.
- Yusuf Şevki Yavuz, "Hidayet", *DİA*, İstanbul 1998, XVII/473-477.